

ΕΜΠ – ΣΧΟΛΗ ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΩΝ ΜΗΧΑΝΙΚΩΝ
ΔΙΑΤΜΗΜΑΤΙΚΟ ΠΡΟΓΡΑΜΜΑ ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΩΝ ΣΠΟΥΔΩΝ
ΑΡΧΙΤΕΚΤΟΝΙΚΗ – ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΣ ΤΟΥ ΧΩΡΟΥ
ΚΑΤΕΥΘΥΝΣΗ Β΄ : ΠΟΛΕΟΔΟΜΙΑ - ΧΩΡΟΤΑΞΙΑ
ΑΚΑΔΗΜΑΪΚΟ ΕΤΟΣ 2009-2010

ΜΑΘΗΜΑ: **ΘΕΜΑΤΑ ΑΣΤΙΚΟΥ ΣΧΕΔΙΑΣΜΟΥ**

ΔΙΔΑΣΚΟΥΣΕΣ: ΝΤ. ΒΑΪΟΥ, Μ. ΜΑΝΤΟΥΒΑΛΟΥ, Μ. ΜΑΥΡΙΔΟΥ

ΜΕΤΑΠΤΥΧΙΑΚΗ ΣΠΟΥΔΑΣΤΙΚΗ ΕΡΓΑΣΙΑ

ΣΠΟΥΔΑΣΤΡΙΑ: ANNA ΛΑΜΠΡΟΥ

Μανιάτικα _ Πειραιάς

πτυχές καθημερινότητας δίπλα στο μεγάλο λιμάνι

Ως ΕΙΣΑΓΩΓΗ

Αστικός χώρος και καθημερινότητα

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 1^ο

- 1.1 **Μανιάτικα** _ αρχική προσέγγιση
- 1.2 **Μανιάτικα** _ μεθοδολογική προσέγγιση
- 1.3 **Η αφηγηματική συνέντευξη** _ βασικές αρχές μεθόδου

ΚΕΦΑΛΑΙΟ 2^ο

- 2.1 **Θεματική των συνεντεύξεων**
- 2.2 **Ανάπτυξη θεματολογίας** _ υλικό συνεντεύξεων
- 2.3 **Συμπεράσματα συνεντεύξεων**

Ως ΕΠΙΛΟΓΟΣ

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

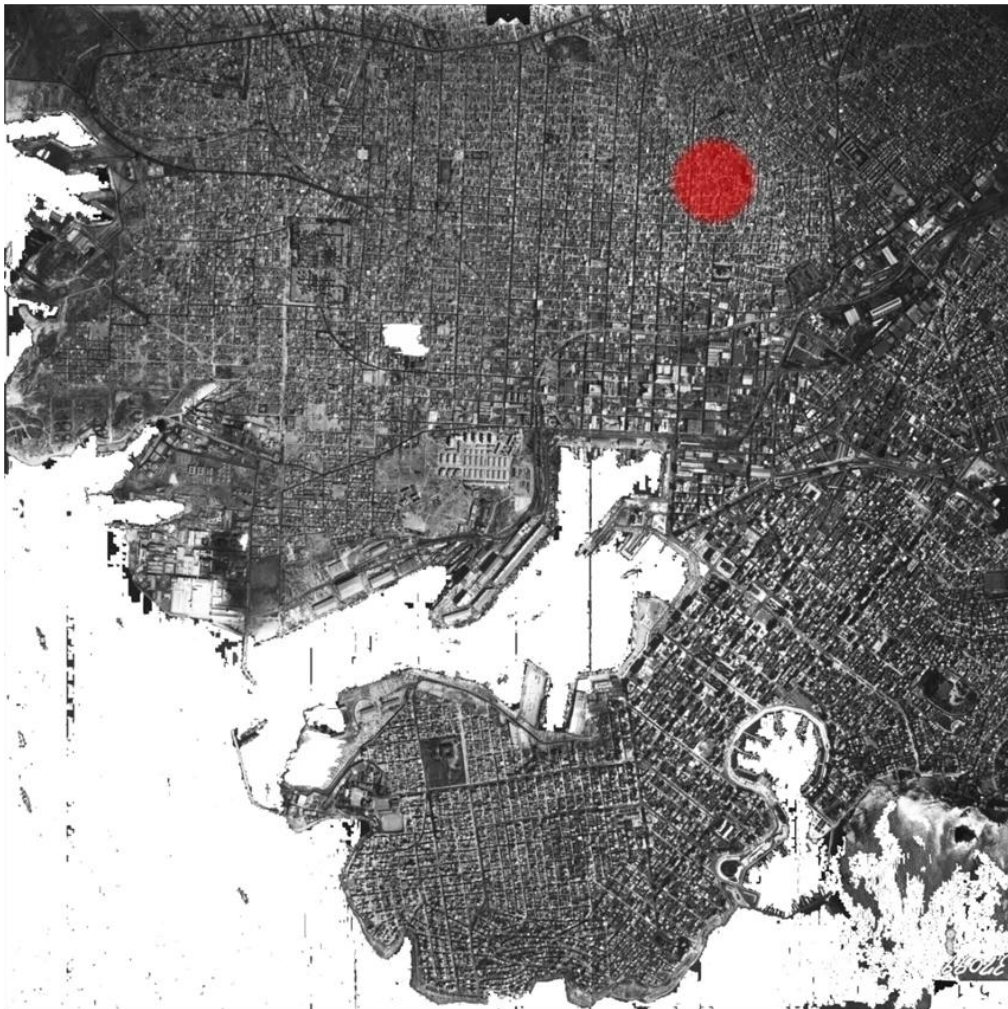
εικ.1 η θέα από τη συνοικία της Αγίας Σοφίας προς το λιμάνι του Πειραιά
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

Αστικός χώρος και καθημερινότητα

Στην παρούσα εργασία γίνεται προσπάθεια ανάπτυξης ενός προβληματισμού, γύρω από τους διάφορους χωρικούς και κοινωνικούς μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται στο χώρο της πόλης. Για το λόγο αυτό, χρησιμοποιείται ως θεωρητικό υπόβαθρο και ως εναρκτήρια βάση, η συζήτηση που γίνεται τα τελευταία χρόνια, σχετικά με την έννοια του χώρου και το πώς εκλαμβάνεται, μέσα από μια διαρκή διαδικασία συγκρότησης και ανασυγκρότησης. Σύμφωνα λοιπόν, με την άποψη αυτή, την οποία υιοθετούν γεωγράφοι όπως η Doreen Massey, αλλά και πολλοί έλληνες επιστήμονες που συμβάλλουν με το έργο τους σε αυτή την αναζήτηση, ο χώρος *«δεν είναι ούτε κάτι το ουδέτερο ούτε κάτι το δεδομένο, αλλά μια διαδραστική ολότητα, η οποία ενέχει κοινωνικές σχέσεις που, διαμεσολαβημένες καθώς είναι από οικονομικούς και πολιτικούς παράγοντες, με τη σειρά τους εκβάλλουν στον διαρκή ανασχηματισμό του, διαμορφώνοντας επικράτειες τόσο κοινωνικών πρακτικών όσο και επιστημονικής έρευνας»* [Σπυριδάκης (επιμ.) 2009:11]. Τους μετασχηματισμούς αυτούς, που συμβαίνουν σήμερα στον αστικό χώρο, αναγνωρίζουμε σε διαφορετικές κλίμακες, με διαφορετικές ποιότητες και με διαφορετικούς ρυθμούς πραγματοποίησης. Ενώ χρησιμοποιούμε τις σκέψεις για το Χώρο και τις πολιτικές του χώρου, για να δούμε πως μπορεί να αλληλοσυνδέονται, αλλά και να αλληλοαναιρούνται. Στόχος μας είναι να διακρίνουμε πώς επηρεάζεται η ζωή της πόλης και κυρίως, η καθημερινότητα των κατοίκων της.

Για την προσέγγιση της καθημερινότητας και της χρήσης της, ως μέσο για την ουσιαστική κατανόηση των αλλαγών που συντελούνται στον αστικό χώρο, χρησιμοποιήσαμε ως θεωρητικό υπόβαθρο κάποιες σκέψεις από το έργο του Henri Lefebvre, αλλά και υλικό από έρευνες που έχουν πραγματοποιηθεί στον ελληνικό χώρο, όπως το ερευνητικό πρόγραμμα *«Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας»*, με επιστημονική υπεύθυνο τη Ντ. Βαΐου [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007]. Ακολουθώντας, προσεγγίζουμε την καθημερινή ζωή, μέσα από την οπτική των *αλληλοτομιών των πολλαπλών πραγματικοτήτων* [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2005] και αναζητούμε στις μικρές καθημερινές πρακτικές, ψήγματα των μεταβολών που αλλάζουν το τοπίο, αλλά και των συγκρούσεων ή των αποδοχών που πραγματοποιούνται σχεδόν *«αθόρυβα»*.

Ως αντικείμενο μελέτης επιλέχθηκε η πόλη του Πειραιά, ως κομμάτι της μητροπολιτικής περιοχής της πρωτεύουσας, και πιο συγκεκριμένα, μια γειτονιά από τις δυτικές συνοικίες της πόλης, τα *Μανιάτικα*. Οι λόγοι που οδήγησαν στην επιλογή της εν λόγω περιοχής, έχουν να κάνουν αρχικά, με το προσωπικό ερευνητικό ενδιαφέρον και με την ήδη υπάρχουσα γνωριμία με τα κύρια συστατικά του χαρακτήρα αυτής. Παρόλα αυτά, μέσα από την τωρινή διαδικασία προσέγγισης και επανεξέτασης, προέκυψαν νέα δεδομένα, τα οποία συνέβαλλαν στον εμπλουτισμό της αρχικής εικόνας και στην προτροπή για περαιτέρω διερεύνηση.

εικ.2 Αεροφωτογραφία της πόλης του Πειραιά (πηγή: Γ.Υ.Σ.)/ ίδια επεξεργασία σημειώνεται η περιοχή της γειτονιάς *Μανιάτικα*, βόρεια του λιμανιού

1.1 *Μανιάτικα* – αρχική προσέγγιση

Συγκεκριμένα, πρόκειται για μια γειτονιά, τμήμα της συνοικίας της Αγίας Σοφίας, που χωρικά τοποθετείται στα δυτικά του Πειραιά και εκτείνεται πάνω και γύρω από τον λόφο του Βώκου. Είναι μια από τις πολλές γειτονιές που άρχισαν να ιδρύονται, κιάλας από τα τέλη του 19^{ου} αιώνα, γύρω από το λιμάνι, ενώ στην πορεία αποτέλεσαν τμήμα και συνέχεια της βιομηχανικής ζώνης που αναπτύχθηκε καθ' όλο το βορειοδυτικό παράκτιο μέτωπο και αποτέλεσε κατά τη διάρκεια του 20^{ου} αιώνα, όριο που όριζε στο χώρο, έναν κοινωνικό διαχωρισμό που ίσχυε στην πόλη (Κοτέα 1997). Τα *Μανιάτικα* ιδρύθηκαν από Λάκωνες μετανάστες, στα πλαίσια του μεταναστευτικού ρεύματος των αγροτών της περιόδου 1860-1920, ενώ στην περιοχή συνέχισε να εισρέει κατά κύματα, πληθυσμός από τη Μάνη μέχρι και τη δεκαετία του '50. Βέβαια, οι Μανιάτες δεν υπήρξαν οι αποκλειστικοί κάτοικοι του λόφου, παρόλα αυτά η παρουσία τους μπορούμε να πούμε ότι υπήρξε καθοριστική για το χαρακτήρα της περιοχής. Βασική αιτία της συγκέντρωσης των πληθυσμών σε αυτή την περιοχή, υπήρξε η ανάπτυξη του Πειραιά ως εμπορικό και βιομηχανικό κέντρο, μιας και οι περισσότεροι φαίνεται ότι εργάζονταν στο λιμάνι και στα γύρω εργοστάσια. Το ενδιαφέρον που προκαλεί το συγκεκριμένο δείγμα εσωτερικών μεταναστών, στο χώρο της πόλης, είναι ο αργός και χαμηλός βαθμός αφομοίωσης που εκφράστηκε τόσο σε κοινωνικό επίπεδο, μέσα από τη δημιουργία μιας αρκετά ομοιογενούς κοινότητας, όσο και σε χωρικό επίπεδο, με την άτυπη οριοθέτηση του συνοικισμού τους στο λόφο του Βώκου (Καπελούζος 1979).

Σήμερα, το ενδιαφέρον μπορεί να αναζητηθεί στα χωρικά και κοινωνικά στοιχεία που ορίζουν ακόμα την ύπαρξη αυτής της κοινότητας, αλλά και στη σταδιακή πορεία μετασχηματισμού της περιοχής που πραγματοποιείται τις τελευταίες δεκαετίες. Παράγοντες όπως η παρουσία νέων μεταναστευτικών ομάδων, οι αλλαγές που συντελούνται στην οικονομία και την παραγωγή, οι κοινωνικοί μετασχηματισμοί που αφήνουν στο χώρο της πόλης το αποτύπωμά τους, μπορούν να διατυπώσουν εκ νέου το χαρακτήρα μιας γειτονιάς -στα πλαίσια μιας ευρύτερης διαδικασίας μεταλλαγών- και να επηρεάσουν την καθημερινότητα των κατοίκων της, ντόπιων και ξένων.

συνοικισμός *Μανιάτικα*

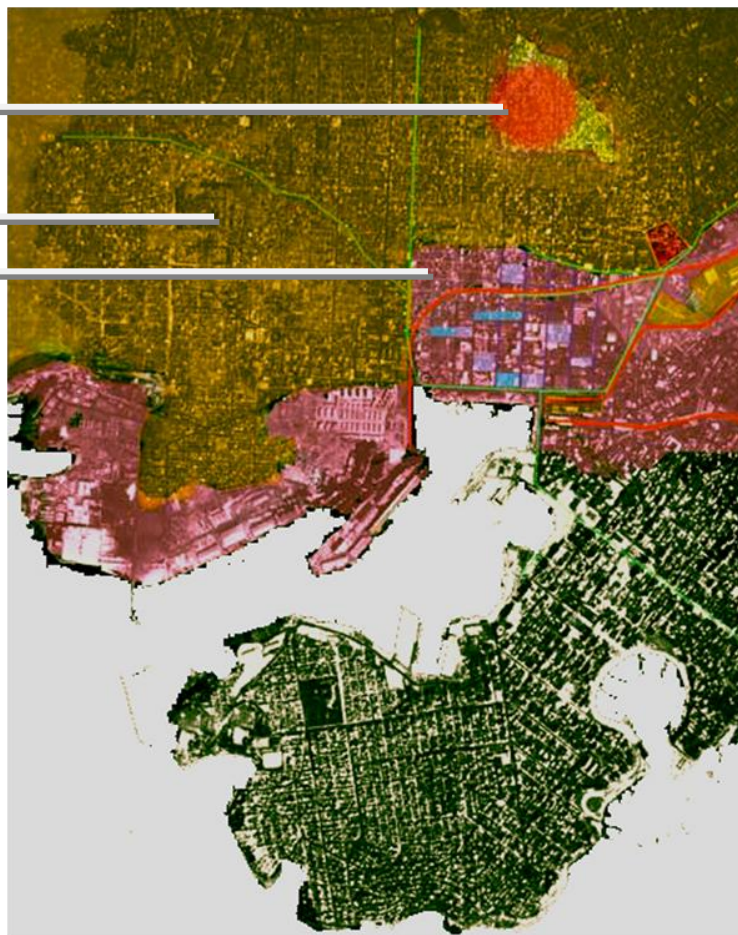
εργατικές συνοικίες

βιομηχανική ζώνη

Στη διπλανή αεροφωτογραφία της πόλης του Πειραιά σημειώνονται:

- οι **εργατικές συνοικίες** στα βορειοδυτικά της πόλης
- ο **λόφος του Βώκου**, με την ένδειξη του συνοικισμού ***Μανιάτικα***
- η **βιομηχανική ζώνη**
- οι **σιδηροδρομικές γραμμές** Πειραιά –Λαρίσης (πρώην) Πειραιά – Πελ/νήσου
- και ο **ηλεκτρικός σιδηρόδρομος** Πειραιά – Αθηνών

Ο σιδηρόδρομος που διέσχιζε τη βιομηχανική ζώνη, αποτέλεσε για έναν αιώνα, όριο χωρικό και κοινωνικό για την πόλη.

κέντρο γειτονιάς *Μανιάτικα*

Πρόκειται για περιοχή γενικής κατοικίας, με εμπορικές χρήσεις κυρίως στα ισόγεια των πολυκατοικιών. Το τοπικό κέντρο της συνοικίας συνδυάζει χρήσεις κατοικίας, εμπορίου, υπηρεσιών κλπ. Ενώ κατά μήκος της σιδηροδρομικής γραμμής και προς το λιμάνι συναντιούνται εγκαταστάσεις οχλούσας βιομηχανίας - βιοτεχνίας

κέντρο συνοικίας Αγίας Σοφίας

σιδηροδρομική γραμμή

Πειραιά - Θεσσαλονίκης

εικ.4 Απόσπασμα χάρτη (πηγή: Δήμος Πειραιά)/ ίδια επεξεργασία

1.2 *Μανιάτικα* _ μεθοδολογική προσέγγιση

Η μεθοδολογία που ακολουθήσαμε για την προσέγγιση της περιοχής ενδιαφέροντος, περιλαμβάνει, την εκτενή βιβλιογραφική ανασκόπηση, την επιτόπια παρατήρηση και την επαφή με σημερινούς κατοίκους. Σχετικά με την επαφή με τους κατοίκους, κρίθηκε απαραίτητη η μεθόδευση της προσέγγισης, με σκοπό τον σχηματισμό όσο το δυνατόν πληρέστερης εικόνας, τόσο για το παρελθόν, όσο και για το παρόν της καθημερινής ζωής στη γειτονιά. Το μεθοδολογικό εργαλείο που χρησιμοποιήσαμε για το σκοπό αυτό είναι η διαδικασία της συνέντευξης και πιο συγκεκριμένα της *αφηγηματικής συνέντευξης*. Βάση για την οργάνωση της δική μας περίπτωσης, αλλά και για την τεκμηρίωση των αποτελεσμάτων της, αποτέλεσαν το υλικό του προγράμματος «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας» [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007] που έχουμε ήδη αναφέρει και το κείμενο του Άρη Καλαντίδη «Η γερμανική αφηγηματική συνέντευξη στη βιογραφική έρευνα: Αρχές, παραδείγματα και όρια της μεθόδου» από το βιβλίο *Αναζητώντας την επιστήμη στα ίχνη της πόλης με τη Μαρία Μαυρίδου* [Βαΐου (επιμ.) 2007:81-104].

Στο σημείο αυτό είναι απαραίτητο να σημειώσουμε ότι, η επιλογή των πληροφορητών έγινε με κριτήρια την καταγωγή, την εθνικότητα, το φύλο και την ηλικία. Δυστυχώς, το δείγμα δεν μπορεί να θεωρηθεί αντιπροσωπευτικό ως προς τον αριθμό των ερωτηθέντων -παράγοντας που εξαρτάται από τη δυνατότητα του χρόνου, αλλά και την οργάνωση μιας πιο εκτεταμένης έρευνας. Παρόλα αυτά θεωρούμε ότι, είναι αρκετά αντιπροσωπευτικό ως προς την επιλογή του δείγματος. Συγκεκριμένα, ερωτήθηκαν έξι γυναίκες, εκ των οποίων μια μετανάστρια από την Αλβανία και ένας άνδρας, μανιάτικης καταγωγής. Οι υπόλοιπες πέντε γυναίκες που προσεγγίσαμε, είναι μανιάτικης καταγωγής, οι τρεις είναι ηλικίας μεταξύ 70-95 χρόνων και οι δύο γύρω στα πενήντα. Ο άνδρας είναι περίπου 40 χρονών, παντρεμένος με παιδιά και η γυναίκα από την Αλβανία είναι περίπου 35 χρονών και ζει με τον άντρα της και τα παιδιά της.

Ο σκελετός της θεματολογίας των συνεντεύξεων καθορίστηκε κυρίως, από την αναζήτηση των στοιχείων εκείνων της καθημερινότητας στα οποία εγγράφονται οι μεταλλαγές. Στοιχεία που αφορούν τα ήθη και τα έθιμα, τυχόν κώδικες συμπεριφοράς, μικρές καθημερινές πρακτικές, χώρους κίνησης, συνθήκες κατοίκησης, εργασίας, ελεύθερου χρόνου και αναψυχής, αλλά και πληροφορίες από το παρελθόν

που αφορούν προσωπικά βιώματα και περιγραφές από παλαιότερες συνθήκες διαβίωσης. Βέβαια, χρειάστηκε οι θεματικές αυτές ενότητες να διαμορφωθούν σε ένα βαθμό, ανάλογα με τον κάθε πληροφορητή.

Εξαιτίας του ιδιαίτερου ενδιαφέροντος που παρουσιάζει το υλικό των συνεντεύξεων, θα προσπαθήσουμε να αναπτύξουμε το θέμα μας μέσα από την τμηματική παρουσίαση αυτών, έτσι ώστε να γίνει όσο το δυνατό πιο αντιληπτή, η εικόνα που προκύπτει από την καθημερινή ζωή σε αυτή τη γειτονιά της πόλης. Εικόνα που θεωρούμε ότι, δεν χαίρει κάποιας ιδιαίτερης μοναδικότητας, αλλά ότι αποτελεί ένα μικρό δείγμα των *'αθόρυβων'* μετασχηματισμών που συμβαίνουν στον αστικό χώρο.

Πριν όμως, θα ήταν σκόπιμη μια σύντομη παρουσίαση των βασικών αρχών της μεθόδου της *αφηγηματικής συνέντευξης*, καθώς και ορισμένα σχόλια του Καλαντίδη σχετικά με την εφαρμογή της.

εικ.6: Τοπικό κέντρο συνοικίας **Αγ. Σοφίας**

(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

εικ.5 Απόσπασμα χάρτη (πηγή: Δήμος Πειραιά)/ ίδια επεξεργασία

εικ.7,8: Μορφές κατοίκησης στο λόφο του Βώκου, στα **Μανιάτικα** (πηγή: προσωπικό αρχείο 2006)

1.3 Η αφηγηματική συνέντευξη _ βασικές αρχές μεθόδου

Σύμφωνα με το κείμενο του Άρη Καλαντίδη «Η γερμανική αφηγηματική συνέντευξη στη βιογραφική έρευνα: Αρχές, παραδείγματα και όρια της μεθόδου» από το βιβλίο *Αναζητώντας την επιστήμη στα ίχνη της πόλης με τη Μαρία Μαυρίδου* [Βαΐου (επιμ.) 2007:81-104], πρόκειται για μια μέθοδο που αναπτύχθηκε στη Γερμανία προς το τέλος της δεκαετίας του 1970 από τον κοινωνιολόγο Fritz Schütze, στα πλαίσια της γερμανικής συζήτησης για την ποιοτική έρευνα. Η θεώρηση του Schütze περιστρέφεται γύρω από την αντίληψη ότι *«η κοινωνική πραγματικότητα δεν υπάρχει έξω από τις πρακτικές των μελών της, αλλά συγκροτείται κάθε φορά μέσα στο πλαίσιο των κοινωνικών σχέσεων. Η κοινωνική πραγματικότητα γίνεται κατανοητή όχι ως κάτι στατικό, αλλά ως μια διαδικασία που ανανεώνεται και είναι ανοιχτή σε εκ νέου διαπραγμάτευση σε κάθε περίπτωση. Για να γίνει κατανοητή η κοινωνική πραγματικότητα, πρέπει να αναλυθούν αυτές οι επικοινωνιακές σχέσεις. Έτσι, οι ρουτίνες και οι σταθερές της γλώσσας γίνονται σημαντικό στοιχείο της ανάλυσης»* [Βαΐου (επιμ.) 2007:82].

Σύμφωνα με τον Καλαντίδη, ο Schütze ασκώντας κριτική στον τρόπο που γίνεται η ανάλυση των ποιοτικών δεδομένων, ως προς τη δομή των ανοιχτών ή τυποποιημένων συνεντεύξεων, ανέπτυξε την ιδέα της αφηγηματικής συνέντευξης που αφήνει την ανάπτυξη του θέματος στα χέρια του πληροφορητή, ενώ την ίδια στιγμή, ο ερευνητής είναι σε θέση να πάρει τις πληροφορίες που θέλει. Στόχος είναι η παραγωγή ενός σχετικά αυθεντικού υλικού, μέσα από την ελαχιστοποίηση της επιρροής από τον ερευνητή και την ελεύθερη δόμηση της αφήγησης από τον ερωτώμενο. Σύμφωνα με τη μέθοδο αυτή, ο ερευνητής κάνει μια και μόνο αρχική ερώτηση στον ερωτώμενο, ζητώντας του να του διηγηθεί μια ιστορία, ενώ κατά τη διάρκεια της αφήγησης ο ερευνητής δεν παρεμβαίνει καθόλου.

Στην πράξη η αφηγηματική συνέντευξη λειτουργεί ακολουθώντας την εξής δομή: Μια προκαταρκτική συνεννόηση προηγείται της συνέντευξης, η οποία όμως δεν αποκαλύπτει το ακριβές θέμα και τον τρόπο συνέντευξης. Επόμενο, βήμα η ίδια η συνέντευξη, όπου η εισαγωγική ερώτηση είναι το πιο σημαντικό σημείο, επειδή πρέπει να δώσει το κίνητρο στον ερωτώμενο να αρχίσει να ξετυλίγει το νήμα της αφήγησης. Στο τέλος ο ερευνητής μπορεί να κάνει κάποιες ερωτήσεις κατανόησης για να καλύψει κάποια κενά και στη συνέχεια δίνει στον ερωτώμενο την ευκαιρία να

αναπτύξει τη δική του θεωρία για το θέμα, μέσα από επεξηγηματικές ερωτήσεις [Βαΐου (επιμ.) 2007:98-99].

Ο Καλαντίδης κλείνοντας, κάνει μια αναφορά στις δυσκολίες που συνάντησε ως ερευνητής κατά την εφαρμογή της μεθόδου, κάνοντας ταυτόχρονα την κριτική του. Συνοπτικά αναφέρει τα εξής ζητήματα: Η ικανότητα της αφήγησης και το πόσο ποικίλει στα μέλη μιας κοινωνίας, καθώς και τα όρια της επιθυμίας του κάθε πληροφορητή για αφήγηση. Τα κοινωνικά ταμπού που μπορεί να εμποδίζουν την ομαλή ροή της αφήγησης και να οδηγούν τον ίδιο τον ερευνητή για σε μια συχνή παρεμβολή για σπρώξιμο της συνέντευξης. Τα ιστορικά γεγονότα που έχουν υπερκαλυφθεί από τα ΜΜΕ, παραδείγματος χάρη, που δημιουργούν αμφιβολία στο κατά πόσο η αφήγηση είναι αυθεντική. Επίσης κατά τον ίδιο, η αφήγηση δεν αναπαράγει απλώς την ταυτότητα αλλά λειτουργεί και ως εργαλείο για τη συγκρότηση ταυτότητας και αποδέχεται αυτή την κατασκευή ως μια από τις πολλαπλές αφηγήσεις για τον τόπο και όχι ως τη μόνη Αλήθεια. Τέλος, σημειώνει ότι αναγκασμένος συχνά να τροποποιήσει τη μέθοδο, περιορίζοντας το αφηγηματικό κομμάτι και επεκτείνοντας τις ερωτήσεις, θεωρεί ότι κατάφερε να πετύχει έναν διάλογο, σύμφωνα με τη λογική της επικοινωνίας, προσπαθώντας πάντα να κρατήσει τον χωρισμό αφήγησης / ερμηνείας, για να ξεχωρίσει την ερμηνεία δηλαδή την πραγματικότητα μέσα από τα μάτια των άλλων [Βαΐου (επιμ.) 2007:100-102].

Εμείς, για τις ανάγκες της παρούσας εργασίας ακολουθήσαμε ως πρότυπο τη μέθοδο της αφηγηματικής συνέντευξης και προσπαθήσαμε να εφαρμόσουμε τη συγκεκριμένη δομή στην πράξη, με αρκετή δυσκολία. Κατά τη διάρκεια των συνεντεύξεων έγιναν αντιληπτά τα εμπόδια που αναφέρει ο Καλαντίδης στο κείμενό του, παρόλα αυτά θεωρούμε ότι, στο βαθμό που καταφέραμε να μείνουμε στα όρια της μεθόδου, το αποτέλεσμα της διαδικασίας είναι αρκετά γόνιμο προς διερεύνηση.

εικ.9
η θέα από το λόφο προς τη Δύση, στο βάθος η Δραπετσώνα, το φουγάρο της ΔΕΗ στο Κερατσίνι και οι γερανοί του λιμανιού στο Ικόνιο
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2006)

Όπως έχουμε ήδη αναφέρει, έχει υπάρξει μια πρώτη ερευνητική προσέγγιση, σε προπτυχιακό επίπεδο σπουδών, κατά την οποία, -σε γενικά πλαίσια- αναζητήθηκαν αρχικά, τα αίτια της παρουσίας της μανιάτικης κοινότητας στην πόλη -έρευνα που εξελίχθηκε με αντικείμενο τη δομή της κοινωνίας και την έκφρασή της στο χώρο της Μάνης. Ενώ στη συνέχεια, με αντικείμενο τον αστικό χώρο, αναζητήθηκαν χωρικές ποιότητες και μορφές, στις οποίες να αποτυπώνεται και να ενισχύεται η έννοια της *γειτονίας*, θεωρώντας ότι ακόμα υπάρχουν ψήγματα αυτής στην περιοχή. Κατά την παρούσα ερευνητική διαδικασία, προσπαθήσαμε να εξελίξουμε την αναζήτησή μας, πηγαίνοντας ένα βήμα πιο πέρα τον προβληματισμό.

Ας δούμε όμως πιο αναλυτικά τη δομή των συνεντεύξεων και τα όσα προκύπτουν από αυτές.

2.1 Θεματική των συνεντεύξεων

Οι συνεντεύξεις των συμμετασχόντων μανιάτικης καταγωγής αποτελούν κυρίως αφηγήσεις ζωής, με πολλές αναμνήσεις και διηγήσεις ενός παραδοσιακού τρόπου ζωής που προσπάθησε να διατηρηθεί στην πόλη. Πολλοί ακόμα και σήμερα βλέπουν μέσα από την εξέλιξη της κοινότητάς τους μια διατήρηση, κυρίως πρακτικών που έχουν να κάνουν με τη συλλογική μνήμη.

Η συνέντευξη της μετανάστριας από την Αλβανία, παρουσιάζει ένα βίωμα του χώρου ως προς την καθημερινότητα, όχι και τόσο αντίθετο με εκείνο των υπολοίπων. Οι πρακτικές της καθημερινότητας είναι σχεδόν ίδιες με τους συνομήλικους Έλληνες. Παρόλα αυτά παρουσιάζει ιδιαιτερότητες και δίνει στοιχεία για το πώς βιώνουν τη γειτονιά, που κινούνται και πού περνούν τον λιγοστό ελεύθερο χρόνο τους, η ίδια και οι συμπατριώτισσες φίλες της.

Κεντρικό άξονα της θεματικής των συνεντεύξεων αποτελούν οι πτυχές της καθημερινότητας των πληροφορητών. Ενώ η γειτονιά ορίζει την *χωρο-κοινωνική κλίμακα* [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:175], στα πλαίσια της οποίας έλαβε μέρος η όλη διαδικασία:

«Η γειτονιά εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική αναφορά στην καθημερινή ζωή διαφορετικών ανθρώπων και να επενδύεται με σημασίες και σχέσεις που εκτείνονται πέρα από τους χωρικούς της προσδιορισμούς» [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:12-15]

Στη συνέχεια, αυτό που προσπαθήσαμε να αναγνωρίσουμε μέσα από τις συνεντεύξεις είναι οι πρακτικές με δημόσιο και ιδιωτικό χαρακτήρα, τις οποίες μπορούμε να διαχωρίσουμε ως εξής:

- σε σχέση με το μανιάτικο στοιχείο:
  - η θέση του άνδρα μέσα από την πρακτική του καφενείου (η σύνδεση με τη Μάνη, η έννοια της αλληλεγγύης, η πρακτική των μνημόσυνων)
  - ο κόσμος των γυναικών μέσα από την οικειοποίηση της 'ενδιάμεσης' ζώνης αυλής-δρόμου (το κατώφλι ως 'ενδιάμεσος χώρος', η πρακτική του μοιρολογιού ως βίωμα του χώρου)
- αναφορικά με τη ζωή των μεταναστών (και όχι μόνο):
  - το ζήτημα της κοινωνικής ένταξης, η ζωή στη γειτονιά, οι καθημερινές ανάγκες, η κατανάλωση, ο ελεύθερος χρόνος
  - χώροι πρασίνου και αναψυχής, τα πάρκα, οι πλατείες και η ζωή των παιδιών

Εικ.10 Ο λόφος του Βώκου (πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

2.2 Ανάπτυξη θεματολογίας _ υλικό συνεντεύξεων

❖ Ερχομός – εγκατάσταση

Σύμφωνα με ιστορικές πηγές, τα *Μανιάτικα* ιδρύθηκαν από Λάκωνες μετανάστες, στα πλαίσια του μεταναστευτικού ρεύματος των αγροτών της περιόδου 1860-1920. Σύμφωνα με τον Βάσια Τσοκόπουλο, η δεκαετία του 1860 υπήρξε μια δεκαετία ευημερίας και ανάπτυξης της βιομηχανίας για την πόλη του Πειραιά, η οποία σιγά σιγά μπαίνει στο «*επίκεντρο της τοπικής συνείδησης*», με κυρίαρχους κλάδους την *αλευροβιομηχανία*, τη *βαμβακοβιομηχανία* και τη *σιδηρουργία*. Ενώ μέσα σε σύντομο χρονικό διάστημα, οι τσιμινιέρες γίνονται σύμβολο της πόλης (Τσοκόπουλος 1984:221-223). Στο ιστορικό αυτό πλαίσιο, κάνει την εμφάνισή της η εργατική τάξη της πόλης, η οποία αρχίζει να διαμορφώνεται την ίδια δεκαετία και κατοικεί σχεδόν αποκλειστικά μέσα στη βιομηχανική ζώνη. «*Ο εργατικός συννοικισμός θα είναι έτσι απομονωμένος από την υπόλοιπη πόλη. Ο σιδηρόδρομος, το 1869, θα επισφραγίσει αυτό το χωρισμό, εισδύοντας στην πολεοδομία του Πειραιά ως παραπέτασμα ανάμεσα στους δύο κόσμους*» (Τσοκόπουλος 1984:243). Συνεχίζοντας, η Μαριάνθη Κοτέα αναφέρει ότι, ο εργατικός συννοικισμός στο λόφο του Καραβά ή Βώκου ονομάζεται *χωριό του Μελετόπουλου* «*επειδή όλη η έκταση που καταλάμβανε τότε άνηκε στον Νικόλαο Μελετόπουλο και τους κληρονόμους του. Αλλά με την πάροδο του χρόνου επικράτησε η ονομασία 'Μανιάτικα', γιατί το μέρος αυτό κατοικήθηκε ως επί το πλείστον από Μανιάτες που εργάζονταν στα εργοστάσια και στο λιμάνι του Πειραιά*» (Κοτέα 1997:120).

«Εγώ ήρθα από 2 χρονών κοριτσάκι εδώ στα Μανιάτικα. Ο πατέρας μου δεν ήθελε να μείνει στη Μάνη, ήθελε να δουλέψει στα στάρια, στα κάρβουνα, τα χρόνια εκείνα 80 οκάδες στην πλάτη.. έπιασε στον Οργανισμό, τακτοποιήθηκε καλά, δουλέψανε, βοήθησε η μάνα μου, πήρανε αυτό το οικόπεδο εδώ και χτίσανε 2 δωμάτια..»

(κα *Μαίρη*, 92 χρονών, εγκατάσταση περίπου το **1920**)

«Ο πεθερός μου ήρθε εδώ το 1914, περίπου 100 χρόνια πριν, ήταν απ' τους πρώτους. Είχαν έρθει όμως 5-6 οικογένειες καμιά εικοσαριά χρόνια πριν. Ήταν χωράφια, δεν ήταν δρόμοι χωρισμένοι, όπως μου έλεγε. Οι Μπουτσίοι είχαν αυτά τα χωράφια και τα σπέρνανε και έπειτα τα πουλάγανε. Όλα τα οικόπεδα εδώ στον Πειραιά τα είχαν 2-3 οικογένειες. Λίγοι ήταν οι μεγαλοκτηματίες και τα χώριζαν, έκοβαν σε οικόπεδα και μετά τα πουλούσαν».

(κα *Βούλα*, 80 χρονών, εγκατάσταση το **1950**)

Σύμφωνα με τον Ιωάννη Καπελούζο, οι Μανιάτες φαίνεται να πρωτοστατούν στην μεταναστευτική κίνηση, των αρχών του 20^{ου} αιώνα, αφού για παράδειγμα «*το 51% των Ελλήνων αποίκων στις Η.Π.Α. που προέρχονταν από χωριά, ήταν Μανιάτες, ενώ οι αποδημίες έλαβαν χαρακτήρα φυγής μετά το 1940..*» (Καπελούζος 1979).

«Ο πατέρας μου ήταν οργανωμένος..μας κυνηγήσανε όλη την οικογένεια και ήρθαμε εδώ το '44. Ήμασταν όλα εννιά άτομα στο σπίτι. Και καταλαβαίνεις ότι φύγαμε και ήρθαμε να μείνουμε εδώ και δεν είχαμε όχι σπίτι να μείνουμε, όχι καρέκλα να καθίσουμε..νοικιάσαμε ένα δωμάτιο, ένα μόνο και την κουζίνα την είχαμε μισή με μια άλλη οικογένεια. Είχαμε μια αδερφή του πατέρα μου στην Αγία Σοφία και ήρθαμε.»

(κα Φιλιά, 73 χρονών, εγκατάσταση το **1944**)

εικ.12 Οικογένεια στα Μανιάτικα 1950
(πηγή: προσωπικό αρχείο)

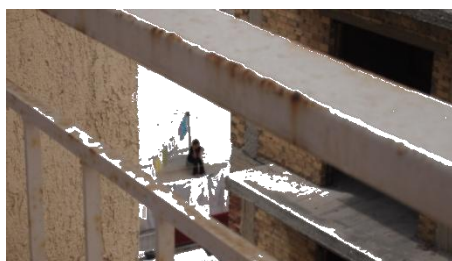
εικ.11 Χάρτης Πειραιά 1896 (πηγή: Κοτέα 1997)

Όπως αναφέρεται μέσα από την έρευνα του προγράμματος «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας» [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007], το ζήτημα της προέλευσης, «*το 'εκεί', αποτελεί σημαντικό μέρος της συνολικής αφήγησης, που επανέρχεται ως καθοριστική αναφορά, ανάμνηση, νοσταλγία, μέτρο σύγκρισης με το 'εδώ', τόπος που συνδέεται με αγαπημένα πρόσωπα και οικείες πρακτικές, αλλά και τόπος από τον οποίο επιδίωξαν να φύγουν*» (2007:107). Παρόμοιο σχόλιο θα μπορούσαμε να κάνουμε και για τις περιγραφές των γυναικών από τη Μάνη, σχετικά με το θέμα του τόπου προέλευσης και της διαδικασίας ερχομού και εγκατάστασης στον Πειραιά. Ενώ

ανάλογο ύψος έχει και η περιγραφή του ίδιου θέματος από τη μετανάστρια από την Αλβανία.

«Εγώ είμαι στην Ελλάδα 6 χρόνια, από την Αλβανία ήρθαμε με τα πόδια, ήρθαμε με τη μεγάλη, το μικρό το γέννησα εδώ. Ήρθαμε κατευθείαν στον Πειραιά, πρώτα ήρθε ο άντρας, ένα χρόνο πριν και μετά ήρθαμε εμείς στο σπίτι εδώ. Ο κουνιάδος μου είναι εδώ 15 χρόνια και έτσι ήρθαμε και μεις. Εμένα από δω δε μου λείπει τίποτα, μόνο η οικογένεια, συγγενείς [...] άμα θα πάω στην Αλβανία τους βλέπω».

(Ελένα, 34 χρονών, εγκατάσταση το **2004**)

εικ.13 (πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Συνθήκες κατοίκησης - υποδομές

Η Λίλα Λεοντίδου στο βιβλίο της *Οι πόλεις της σιωπής* μας μιλά για τη διαδικασία αστικοποίησης των αρχών του 20^{ου} αιώνα, περιγράφοντας εκτός των άλλων τις συνθήκες κατοίκησης της εργατικής τάξης: *«Στην πλειοψηφία τους οι εργατικές συνοικίες είναι φτωχογειτονιές χτισμένες κοντά στις βιομηχανικές ζώνες και σε άλλους τόπους δουλειάς [...] Η πυκνοκατοίκηση είναι ασφυκτική [...] Στην Αθήνα των αρχών του αιώνα μας, οι μισθοί επιβίωσης συμβαδίζουν με την υποτυπώδη στέγη, την 'κατοικία επιβίωσης' θα μπορούσε να πει κανείς, μικρή και άθλια, σε περιοχές όπου δεν φτάνει η αστική υποδομή, ρυπαινόμενες από εργοστάσια»* (Λεοντίδου 2001:147-148).

«Ήτανε γειτονιές που σε μια αυλή μέσα... ήμασταν τέσσερις οικογένειες. Είχαμε από ένα δωμάτιο ο καθένας, μια τουαλέτα στη αυλή, έξω, τουρκική και εκεί γινότουσαν όλα. Πλέναμε έξω, με σκάφες με σαπούνια.. όταν παντρεύτηκα έμεινα στο ίδιο σπίτι και με την πεθερά μου και με τον πεθερό μου, με τον κουνιάδο μου ελεύθερο και την κουνιάδα μου ελεύθερη. Σε αυτό εδώ το σπίτι, πάνω-κάτω».

(κα Φιλιά, 73 χρονών)

«Αυτό το σπίτι του πεθερού μου ήταν καλοφτιαγμένο, πέτρινο και ακόμα υπάρχει. Ένα δωμάτιο μεγάλο, ο καμπινές και η κουζίνα έξω, ευκολία καμία, νερό δεν υπήρχε, άνοιγε μια βρύση 2-3 ώρες την ημέρα και το φέρνανε. Δεν έτυχε να το κουβαλήσω αλλά μου το λέγανε. Το '50 όταν παντρεύτηκα εγώ έβαλε ο πεθερός μου νερό στο σπίτι. Είχανε απέναντι ένα πηγάδι, μαζεύανε το νερό της βροχής και για να πίνουνε παίρνανε από τη βρύση που άνοιγε κάθε 2-3 μέρες, με την ώρα άνοιγε μια ώρα δύο και πήγαινε ο κόσμος και μάζευε το νερό».
(κα Βούλα, 80 χρονών)

εικ.14 εσωτερική αυλή σπιτιού κτισμένο το 1933 (πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

εικ.15 (πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

Η ύπαρξη δικτύων υποστήριξης, συμπατριωτών και κυρίως συγγενών [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:118], έχει ιδιαίτερη σημασία για τον πρώτο καιρό της εγκατάστασης στον τόπο προορισμού των μεταναστών, τόσο για τους μετανάστες του εσωτερικού όσο και του εξωτερικού. Όπως αναφέρει και η Μ. Μαντουβάλου, για τους Έλληνες του εξωτερικού *«Στους τόπους προορισμού λειτουργούν ενεργά οι ελληνικές κοινότητες... Μέσα δε από ένα πνεύμα αλληλοϋποστήριξης, οι κοινότητες έχουν ρόλο μηχανισμών υποδοχής και ενσωμάτωσης των μεταναστών, αλλά και διατήρησης της εθνικής συνείδησης»* [Μαντουβάλου στο: Βαΐου (επιμ) 2007:63]. Τη λειτουργία αυτού του δικτύου ξεχωρίζουμε επίσης, από τις περιγραφές των γυναικών από τη Μάνη, αλλά τον βλέπουμε και στα λίγα λόγια της Αλβανίδας μετανάστριας.

«Μένω σε διαμέρισμα σε πολυκατοικία, όχι στα παλιά.. μαζί με τον κουνιάδο μου μένουμε, που δεν είναι παντρεμένος»
(Ελένα, 34 χρονών)

εικ.16
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Εργασία ανδρών – γυναικών

Όπως αναφέρει η Λεοντίδου για τις συνθήκες εργασίας στα τέλη του 19^{ου} και αρχές του 20^{ου} αιώνα και σχετικά με τους λαϊκούς συνδικισμούς του Πειραιά *«είναι γνωστοί με το όνομα του τόπου καταγωγής των κατοίκων –Χιώτικα, Υδραϊκά, Κρητικά, Μανιάτικα. Η τοπική προέλευση των οικιστών έτεινε να δημιουργεί έναν συγκεκριμένο καταμερισμό εργασίας, διαρθρώνοντας το χώρο σε επαγγελματικές συνδικίες... όμως γρήγορα αποκτούν μια κάποια επαγγελματική ομοιογένεια, αφού όλο και περισσότεροι εγκαταλείπουν την τέχνη τους για να εργαστούν στο λιμάνι και πρώτα εργοστάσια»* (Λεοντίδου 2001:123).

Από την άλλη, όπως σημειώνει η Λήδα Παπαστεφανάκη (Παπαστεφανάκη 2009:87) *«Η διάδοση της κατ' οίκον εργασίας (κυρίως γυναικείας) και της εργασίας σε οργανωμένα εργαστήρια συνδέεται με την εμφάνιση δύο εύχρηστων, ελαφρών και σχετικά φθηνών εργαλείων, της πλεκτομηχανής και της ραπτομηχανής»* για να εξηγήσει παρακάτω τη συμπεριφορά των γυναικών ως προς την εργασία στη βιομηχανία, λέγοντας ότι *«Η εργασία των γυναικών στη βιομηχανία έως τον γάμο, η αποχώρησή τους κατόπιν και η περιστασιακή επάνοδος/υπαγωγή στις έμμισθες σχέσεις δεν αποτελεί ελληνική ιδιοτυπία»*. Συμπληρώνοντας παρακάτω ότι *«Προτιμούσαν' να εργάζονται στο σπίτι κάνοντας κακοπληρωμένες δουλειές φασόν που είχαν όμως το πλεονέκτημα μιας προσφορότερης διαχείρισης του χρόνου σε σχέση με την ανατροφή των παιδιών»* (Παπαστεφανάκη 2009:93).

«Η μάνα μου πήγαινε και δούλευε σε ένα καθαριστήριο, και έφερνε ένα μπουκάλι λάδι, ξέρω γω, γιατί εμείς δεν μπορούσαμε να πάρουμε λάδι, το χαλάγαμε, εμείς τα παιδιά. Ξέρω γω ερχόταν δεν είχαμε ψωμί, δεν ξέραμε να κάνουμε εμείς κουμάντο. Και της είπε ο αδερφός της θα σου κάνω εγώ έναν αργαλειό, που φαίνουμε, και της έκανε έναν αργαλειό και τον έβαλε μες στο σπίτι, στο δωμάτιο. Και έφαινε κουρελούδες, αυτά όλα και τα πήγαινε, έπαιρνε τα λεφτά, γιατί να μην φεύγει απ' το σπίτι... Να μπορέσουμε να ζήσουμε».

(κα Φιλιά, 73 χρονών, εγκατάσταση το **1944**)

«Οι γυναίκες δούλευαν στα περιβόλια που ήταν στο Μοσχάτο, στην Καλλιθέα και το βράδυ γυρίζανε έφερναν τα χορταράκια τους για την οικογένεια, ένα μπογαλάκι.. ο πεθερός μου είχε ένα μεγάλο οικόπεδο και ήταν μόνιμος στο λιμάνι.. και ο άντρας μου δούλευε στο λιμάνι..αλλά του είπαν ότι είσαι συμπαθών και κρατήσαμε ένα μαγαζάκι και μεγαλώσαμε τα παιδιά μας»

(κα Βούλα, 80 χρονών, εγκατάσταση το **1950**)

«Οι γυναίκες δούλευαν πώς δεν δούλευαν, αλλά σε περιβόλια δούλευαν, σε χωράφια, σε σπίτια, όπου βρίσκανε, να βγάζουν λεφτά. Είχε περιβόλια εδώ στην Κοκκινιά και πήγαιναν. Άλλες έραβαν φασόν... εγώ πήγαινα στη μοδίστρα, η αδερφή μου δούλεψε στου Παπαστράτου... ο πατέρας μου ήτανε καπετάνιος, αλλά λόγω φρονημάτων δεν τον έπαιρναν... λίγοι ήτανε.. που ήταν της κυβερνήσεως, είχανε δουλειές.. ήταν στα λιμάνια και έβγαζαν λεφτά.. μετά τα αδέρφια μου δούλευαν σε μηχανουργείο αυτοί που ήταν να πάνε για μηχανικοί, ο μικρός έγινε καπετάνιος»

(κα Φιλιά, 73 χρονών, εγκατάσταση το **1944**)

εικ.17,18,19,20,21 Σκηνές από το λιμάνι του Πειραιά και τη βιομηχανική ζώνη
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

Σχετικά με τις Αλβανίδες μετανάστριες και όπως σημειώνεται στο υλικό του προγράμματος «Διαπλεκόμενες καθημερινότητες και χωροκοινωνικές μεταβολές στην πόλη. Μετανάστριες και ντόπιες στις γειτονιές της Αθήνας» [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:125] *«συνήθως βρίσκουν τις πρώτες τους δουλειές από τις γειτόνισσές τους, συμπατριώτισσές τους ή ντόπιες. Στις περιπτώσεις αυτές γίνονται από στόμα σε στόμα μέσα από τις γνωριμίες/επαφές που αναπτύσσουν στη γειτονιά, στα μαγαζιά που κάνουν τα καθημερινά τους ψώνια, στις πλατείες που συχνάζουν με τα παιδιά τους, στους συνοικιακούς δρόμους που περιπλανώνται με στόχο να μάθουν την περιοχή. Στις περιπτώσεις αυτές βρίσκουν τις πρώτες τους δουλειές σε διάφορες περιοχές της πόλης, αλλά και κοντά στον τόπο διαμονής τους, τη γειτονιά τους».*

«Εργάζομαι σε μια γιαγιά, σκάλες, σπίτια καθαρίζω, εδώ γύρω γύρω, όχι σε άλλες περιοχές, εδώ κοντά μόνο.. ο άντρας μου είναι σπίτι, δεν δουλεύει εδώ και ένα χρόνο. Πριν δούλευε σε οικοδομές με εργολάβους. Τις φίλες μου τις Αλβανίδες τις γνώρισα εδώ, στο κούνια, στο λαϊκή, και μιλήσαμε και γίναμε φίλες.»

(Ελένα, 34 χρονών)

εικ. 22,23,24,25 Σκηνές από το κέντρο της συνοικίας της Αγίας Σοφίας
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Γειτονιά - σχέσεις καθημερινότητας

Όπως αναφέρεται στο υλικό που χρησιμοποιήσαμε εκτεταμένα, στα πλαίσια της παρούσας εργασίας *«η ενασχόληση με τη γειτονιά είναι ιδιαίτερα παρακινδυνευμένη, αφού επαναφέρει στη συζήτηση έναν όρο φορτισμένο και από πολλές πλευρές ασαφώς προσδιορισμένο. Όμως παρά το λόγο περί αποδιάρθρωσης και συνεχούς κινητικότητα, η γειτονιά εξακολουθεί να αποτελεί σημαντική αναφορά στην καθημερινή ζωή διαφορετικών ανθρώπων και να επενδύεται με σημασίες και σχέσεις που εκτείνονται πέρα από τους χωρικούς της προσδιορισμούς»* [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:175]. Εμείς προσπαθήσαμε να αποδώσουμε την εικόνα που προκύπτει για την κατοίκηση στη γειτονιά μέσα στο χρόνο, από τις περιγραφές των ντόπιων γυναικών, σε συνδυασμό με τα όσα μας αναφέρει η μετανάστρια από την Αλβανία.

«Κοίταξε εδώ τώρα δεν είναι Μανιάτικα. Εδώ όλο ξένους έχουμε, δεν έχουμε Μανιάτες. Αλλά τα Μανιάτικα είναι πάνω εκεί προς το βουνό. Πολλούς Μανιάτες, γριές μοιρολογάγανε... πολύ τσεμπέρι και θάνατος πολύ έντονος εκείνη την εποχή... κηδείες. Να είναι όλος ο δρόμος

γεμάτος με καρέκλες για να κάθονται οι άντρες και οι γυναίκες μέσα να μοιρολογάνε ώρες ατελείωτες, μέρα και νύχτα.. στα σοκάκια εκεί, στα σπίτια τα μικρά.... Ακόμα και σήμερα, θα βγούνε, θα πούνε κορώνι... και το κλάμα γίνεται ακόμα και σήμερα... πάντως αν έρθει κάποιος ξένος θα καταλάβει ότι κάτι διαφορετικό έχει από τον Πειραιά»

(κα Φιλιά, 73 χρονών)

«..σπίτι χωρίς αυλή στη μέση δε γινότανε..μου λένε τα παιδιά μου να σου κάνουμε μια πολυκατοικία να έχεις ένα ωραίο μπαλκόνι, δεν θέλω, θέλω την αυλή μου»

(κα Βούλα, 80 χρονών)

«..βγαίνανε οι γυναίκες έξω στο πεζοδρόμιο και καθόντουσαν με τα καρεκλάκια τους..όχι απ' όταν ήρθε η τηλεόραση δεν βγαίνουν.. όταν κάνει πολύ ζέστη βγαίνω με μια πολυθρόνισα και κάθομαι έξω και βάζω και μια άλλη και όποια περάσει κάθεσαι και μου κάνει παρέα»

(κα Βούλα, 80 χρονών)

«Εδώ είναι ωραία, εδώ τα έχω μάθει όλα, το μαγαζί, τη λαϊκή, εδώ είμαι όπως Αλβανία. Μόνο στο μπαλκόνι άμα κάθομαι με την οικογένεια, με την κόρη, έξω στο δρόμο όχι, με τις Ελληνίδες δεν έχω πολλές σχέσεις. Μόνο από το μπαλκόνι, ένα γεια σου καλημέρα, αυτά. Μόνο με αλβανίδες...»

(Ελένα, 34 χρονών)

«Στη γειτονιά είναι όλα μια χαρά εντάξει, έχει πολλά αμάξια, αλλά είναι ο δρόμος κεντρικός, είναι ωραία. Ξυπνάω το πρωί θα πάω σχολείο, όταν γυρίσω γυρίζω με όλες μου τις φίλες και θα κάτσουμε στα σκαλιά να μιλήσουμε, να συζητήσουμε, μετά θα πάω σπίτι, φροντιστήριο, το βράδυ θα μιλήσουμε στο τηλέφωνο, και τα ίδια. Τώρα βγαίνουμε λίγο, όταν ήμασταν πιο μικρές δεν βγαίναμε. Τώρα πάμε εκεί γύρω από το σπίτι μου, κάνουμε βόλτες. Τώρα που θα τελειώσουν οι εξετάσεις θα πάμε καμιά βόλτα έτσι να το γιορτάσουμε στην Αγία – Σοφία. Στον Πειραιά δεν κατεβαίνουμε ακόμα».

(Μαρία, 13 χρονών, κόρη της Ελένα, 34 χρονών)

εικ. 26,27,28 Σκηνές από τη γειτονιά στα Μανιάτικα
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Ελεύθερος χρόνος

Ακολουθως, σύμφωνα με το ίδιο ερευνητικό πρόγραμμα, η πόλη δεν είναι μόνο τόπος εργασίας, αλλά και «*χώρος ευκαιριών, ανωνυμίας, διασκέδασης*». Ενώ από τη σκοπιά της καθημερινής ζωής, ο ελεύθερος χρόνος «*συνδέεται άμεσα με χωρο-κοινωνικές σχέσεις και πρακτικές που όχι μόνο συγκροτούνται από την πόλη, αλλά ταυτόχρονα συμβάλλουν στη διαδικασία συγκρότησης της υλικά και συμβολικά*». Χρησιμοποιώντας λόγια του Lefebvre: «*ο χρήστης του χώρου παράγει χρόνο*» [Βαΐου (επιστ. υπευθ.) 2007:140].

Στην προκειμένη περίπτωση, οι περιγραφές των πληροφορητών διαμορφώνουν μια εικόνα κίνησης στο χώρο της γειτονιάς, αλλά και έξω από τα όρια αυτής. Και πάλι όμως οι πρακτικές σε κάποιο βαθμό συμπίπτουν, μεταξύ ντόπιων και μεταναστών.

«Θα πάω στο κούνια με τα παιδιά, εδώ λίγο πιο πάνω από το σπίτι μας. Εκεί είναι όλες Αλβανίδες. Πηγαίνουμε Σάββατο, Κυριακή, και τα απογεύματα άμα δεν έχω δουλειά, πάμε δεν κάθομαι σπίτι.. στον Πειραιά θα πάμε, ας πούμε στο Goody's μια φορά το μήνα, όχι κάθε μέρα και στη καφετέρια.. καμιά μέρα παραγγέλνουμε από έξω σουβλάκια»

(Ελένα, 34 χρονών)

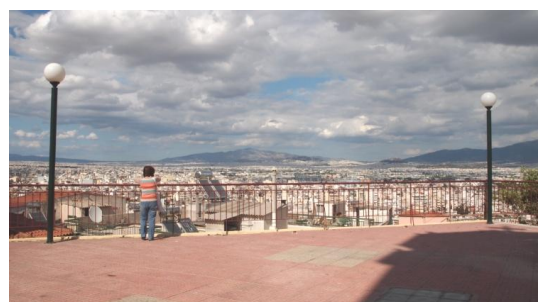
«Θα πάμε βόλτα τα παιδιά στον Πειραιά πιο πολύ, Γλυφάδα, πλατεία Αλεξάνδρας. Αλλά είναι και στην Αγία Σοφία, η πλατεία που την έχουνε φτιάξει, το Περιβολάκι, και πάμε... πηγαίνω στο πατρικό μου, πάνω στα Μανιάτικα, και χαίρομαι γιατί πολλοί της γενιάς μου μένουν ακόμα εκεί, θα μιλήσουμε, θα πιούμε καφεδάκι... θα πάμε με το γιο μου στο καφενείο να δούμε ποδόσφαιρο και να φάμε χταπόδι»

(Σωτήρης, 38 χρονών)

εικ. 29,30,31

Χώροι κίνησης στον ελεύθερο χρόνο, στη γειτονιά πλατείες, παιδικές χαρές, ταβέρνες

(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Μετανάστες

Ενδιαφέρον προκαλούν οι περιγραφές των ντόπιων σχετικά με την παρουσία των μεταναστών στην περιοχή. Μέσα από τις περιγραφές καθημερινών πρακτικών αναδεικνύονται σχέσεις που έχουν μια κοινή βάση επικοινωνίας. Είτε μέσα από την εργασία, είτε μέσα από τους χώρους κίνησης στη γειτονιά, είτε μέσα από τη συνήθεια του καφενεϊού. Σε μια γειτονιά όπου ο τοπικός χαρακτήρας υπερισχύει στη συνείδηση των κατοίκων της, η καθημερινότητα είναι εμπλουτισμένη τόσο από συγκρούσεις όσο και από υπερβάσεις.

«Εμένα στο σπίτι μου όλο Αλβανίδες μπαίνουνε, για δουλειά και σιγά σιγά γίνονται και φίλες.. σήμερα το πρωί είχα την πόρτα ανοιχτή και περνούσε μια κοπέλα Αλβανίδα, μπήκε μέσα, γεια σου τι κάνεις, ξέρει ότι τη αγαπάω»

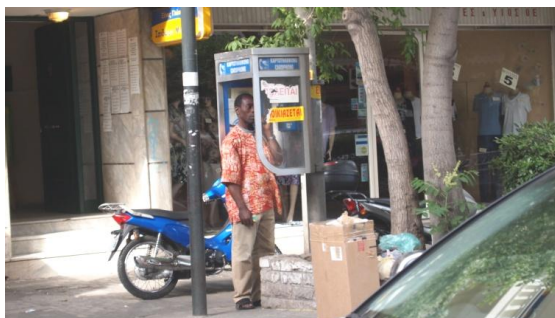
(κα Βούλα, 80 χρονών)

«Στα πέντε μανιάτικα καφενεία πηγαίνουν και οι Αλβανοί, κάθονται και κάνουν ότι έκαναν οι Μανιάτες. Έχουν ενσωματωθεί.. δουλεύουν άντρες – γυναίκες στα καφενεία.. και σιγά σιγά οι επαγγελματικές σχέσεις φέρνουν και τις διαπροσωπικές»

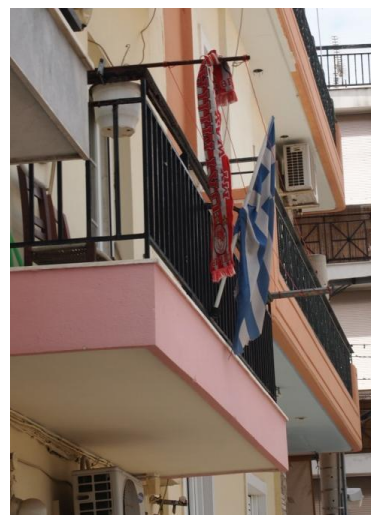
(Σωτήρης, 38 χρονών)

«Κοίταξε να δεις, έχει πολλούς μετανάστες η περιοχή. Εμείς εδώ έχουμε μια γυναίκα και έρχεται και καθαρίζει, 7 χρόνια, μένει εδώ στη γειτονιά. καλή ήσυχη. Εγώ προσωπικά δεν έχω πρόβλημα, τώρα μπορεί άλλοι να έχουνε, τους βρίζουν. Η Δήμητρα (κόρη) καθόλου, μου λέει δεν τους λυπάσαι, δεν έχουν να φάνε, ήρθαν από την πατρίδα τους, δε θυμάσαι τον εαυτό σου. Και το θυμάμαι, γιατί όταν φεύγεις και αφήνεις ένα σπίτι, φορτωμένο, μέχρι το φαί στο φανάρι μέσα, την κότα σφαγμένη και ερχόμαστε εδώ πέρα και δεν έχεις μια πέτρα να κάτσεις, μετανάστης είσαι, στην πατρίδα σου αλλά είσαι μετανάστης. Και όταν τα θυμάμαι τους λυπάμαι. Αλλά δουλεύουν. Μην τους πάρεις άμα δεν θέλεις. Αλλά άμα τους πάρεις να τους πληρώσεις. Τελείωσε, εγώ έτσι ξέρω»

(κα Φιλιά, 73 χρονών)

εικ. 32,33
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

❖ Σκέψεις για τη γειτονιά

Ολοκληρώνοντας τη διαδικασία της συνέντευξης ζητήσαμε από τους συμμετέχοντες να μας πουν ορισμένες σκέψεις για τη γειτονιά τους, πως βλέπουν την εξέλιξη της, τι πιστεύουν ότι θα συμβεί στο μέλλον, τι θα θέλανε από τον τόπο, στον οποίο ζουν.

Η γειτονιά που αλλάζει, η διατήρηση θυλάκων συλλογικής μνήμης για την κοινότητα των Μανιατών, η έντονη οικοδομική δραστηριότητα που αλλάζει ριζικά το χαρακτήρα του λόφου, η έλλειψη σχεδιασμού, αλλά και η ελπίδα, τα θετικά της γειτονιάς. Όλα παρουσιάζονται μέσα από τα λόγια των ερωτηθέντων, απαντώντας στο ερώτημα του πώς αντιλαμβάνονται και επηρεάζονται οι κάτοικοι αυτού του κομματιού της πόλης, από τους μετασχηματισμούς που πραγματοποιούνται στον αστικό χώρο.

«Κοίταξε το παλιό αυτό που ζήσαμε εμείς δεν υπάρχει, αλλά εκεί πάνω στα Μανιάτικα δεν είναι ίδια όπως μια άλλη γειτονιά του Πειραιά, Μανιάτισσες θα βγούνε θα πουν 'κορώνι μου', 'μωρή Γιαννού', είναι λίγο διαφορετικά ακόμα. Εδώ όμως εγώ δεν θα βγω επί τούτου να κάτσω να πιάσω κουβέντα, μια καλημέρα θα πω, δεν θα πω 'μωρή Γιαννού', δεν το πα πότε [...] Το απέναντι κτίριο που το έριξαν και να το κάνουνε γκαράζ, αν έβαζαν πέντε δεντράκια και πέντε παγκάκια, θα ήταν η χαρά μου όλη, να βγαίνω με τα παιδιά. Γιατί στο σκαλάκι να βγω να κάνω τι. Έχει ένα παρκάκι εδώ κοντά, και ένα λίγο πιο πάνω. Η κόρη μου πάει με τα παιδιά».

(κα Φιλιά, 73 χρονών)

«Οι άνθρωποι εδώ καλοί μου φαίνονται, είναι ήσυχα, τώρα για την Αθήνα δεν ξέρω αλλά εδώ είναι καλά, δεν έχω παράπονο. Τις φίλες μου τις γνώρισα εδώ, στο κούνια, στο λαϊκή.. τώρα είναι δύσκολα με τη δουλειά, το σκέφτομαι να γυρίσω στην Αλβανία... όχι πρώτα με τίποτα»
(Ελένα, 34 χρονών)

«Βεβαίως, πολλοί Μανιάτες έχουν φύγει και δεν μένουν πια όσοι μένανε. Αυτοί που φύγανε είναι αυτοί που ήθελαν ένα καλύτερο μέλλον για τα παιδιά τους, συνήθως, ή αυτοί που παντρέψανε τα παιδιά τους και πήγαν σε άλλες περιοχές και πήραν και αυτούς μαζί τους [...] Υπάρχει ένας τοίχος που χωρίζει τους συντεχνίτες, οι οποίοι είναι νονοί της νύχτας κλπ και υπάρχει και η άλλη πλευρά, των παιδιών που μοχθούν για το μεροκάματο, είναι οικογενειάρχες, επιστήμονες.. στον πόνο αυτοί θα διασταυρωθούνε, θα στηρίξει ο ένας τον άλλον και ας μην έχουν διαπροσωπικές σχέσεις, είναι αντιφατικό αυτό που λέω.. δεν ξέρω ίσως επειδή μας ενώνει αυτό το πράγμα [...]

Αυτό που χαρακτηρίζει τη γειτονιά είναι το αυτό που σου είπα πιο πριν, είναι οι διαπροσωπικές σχέσεις που ακόμα υπάρχουν [...] Οι Αλβανοί με τους Μανιάτες δεν έχουν προσωπικές σχέσεις, έχουν μόνο επαγγελματικές και ειδικά στη Μάνη. Αν θες δηλαδή να δεις πως έχει ενσωματωθεί ένας Αλβανός στη Μάνη, πήγαινε και θα δεις ο Αλβανός θα σε λέει 'κορώνα'. Γιατί οι Αλβανοί σώσανε τη Μάνη, πετράδες φοβεροί και δουλευταράδες και φτηνοί. Έχουν γεννηθεί και παιδιά Αλβανών στη Μάνη. Μπορεί ένας Μανιάτης να γνώρισε έναν Αλβανό εδώ και να τον πήρε στην οικοδομή στη Μάνη, έχει γίνει και αυτό, γιατί έχει δουλειά εκεί πέρα. Μπορείς να πας και εδώ στα καφενεία, να τους πάρεις συνεντεύξεις. Άντρες και γυναίκες δουλεύουν εδώ στα καφενεία, είπαμε έχουν επαγγελματικές σχέσεις και αυτές οι σχέσεις μπορεί σιγά σιγά να φέρουν και τις διαπροσωπικές».

(Σωτήρης, 38 χρονών)

εικ. 34,35,36
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

2.3 Συμπεράσματα συνεντεύξεων

Μέσα από αυτό το μικρό δείγμα των όσων ειπώθηκαν από τους ερωτηθέντες, σχετικά με τη γειτονιά και την καθημερινότητά τους, θεωρούμε ότι προκύπτουν δεδομένα τα οποία θα μας οδηγήσουν σταδιακά, στην ολοκλήρωση της εικόνας των μεταλλαγών που συμβαίνουν στις γειτονιές της πόλης. Μέσα από βιωματικές εμπειρίες κατοίκησης του χώρου, αναδεικνύονται πτυχές της καθημερινής ζωής του παρελθόντος, οι οποίες σε συνδυασμό με αντίστοιχες βιβλιογραφικές αναφορές, μας δίνουν μια ολοκληρωμένη εικόνα για τις συνθήκες ζωής των πρώτων γενιών κατοίκων. Ενώ στη συνέχεια, μέσα από την περιγραφή των απλών καθημερινών πρακτικών αποκαλύπτεται σταδιακά, μια διαρκής διαδικασία συγκρούσεων και υπερβάσεων. Τέλος, η διαδικασία ερμηνείας, η προσωπική πεποίθηση για το πώς αντιλαμβάνονται τη σημερινή γειτονιά, πώς βιώνουν το χώρο της και πώς αντιλαμβάνονται τις αλλαγές, αποτελεί κομμάτι, κατά τη γνώμη μας εξίσου σημαντικό με την απλή εξιστόρηση της ζωής τους, μιας και εδώ εκφράζονται οι ελπίδες και οι φόβοι για το μέλλον της γειτονιάς, μέσα από μια κριτική σκοπιά.

Το 1979, ο Ι. Καπελούζος, στο άρθρο του «Η μετανάστευση στη Μάνη», από το περιοδικό της Επιθεώρησης των Κοινωνικών Ερευνών, σημειώνει ότι ο όρος αφομοίωση *«σημαίνει τη διαδικασία προσαρμογής μιας ομάδας ατόμων στα πολιτιστικά στοιχεία μιας ευρύτερης ομάδας που την περιβάλλει»* (Καπελούζος 1979). Για να διακρίνει αμέσως μετά το χαμηλό βαθμό αφομοίωσης της μανιάτικης κοινότητας του Πειραιά, αναγνωρίζοντας, σε πολιτισμικά στοιχεία, όπως το μοιρολόι, την λειτουργία του ως παράγοντα διατήρησης της συνοχής του συνόλου και τη συνήθεια του καφεναείου, που εξακολουθεί να αποτελεί κέντρο πληροφόρησης για τα γεγονότα που συμβαίνουν στην κοινότητα. Ο ίδιος κλείνοντας, θεωρεί ότι, η διαδικασία αφομοίωσης στα Μανιάτικα θα είναι ταχύτερη στο μέλλον, *«εξαιτίας της αυξημένης κινητικότητας στον εκπαιδευτικό τομέα των μελών της δεύτερης κυρίως γενιάς, της συνακόλουθης μετοίκησης τους σε άλλες συνοικίες, του χαμηλού βαθμού ενδογαμίας και της εισδοχής στη συνοικία ατόμων, που κατάγονται από άλλες περιοχές της Ελλάδας»* (Καπελούζος 1979).

Σήμερα, 30 χρόνια μετά, οι αλλαγές που προέβλεπε η συγκεκριμένη έρευνα, εξακολουθούν να συμβαίνουν με αργό και σταθερό ρυθμό. Η φυγή της νέας μορφωμένης γενιάς, από τη γειτονιά είναι γεγονός, η ενδογαμία δεν είναι τόσο ισχυρή, αλλά δεν έχει εκλείψει. Το ίδιο ισχύει για τα καφενεία, τα οποία

εξακολουθούν να αποτελούν σημείο συνάθροισης, της παλιάς και της νέας γενιάς, με τη διαφορά ότι σε αυτά συχνάζουν πλέον και Αλβανοί κάτοικοι της γειτονιάς. Το έθιμο του κλάματος, ένα από τα έθιμα που απομόνωσαν χωρικά την κοινότητα αυτή, αφού σύμφωνα με το ίδιο άρθρο «στο διαμέρισμα δεν μπορούν να σε μοιρολογήσουν όταν πεθάνεις, γιατί ενοχλούνται οι ένοικοι της πολυκατοικίας και οι άλλοι γείτονες», εξακολουθεί να αποτελεί χαρακτηριστικό της συνοχής της κοινότητας και συναντιέται στα στενά του Βώκου, παρόλα αυτά δεν λαμβάνει την ένταση και την έκταση που λάμβανε στο παρελθόν. Από την άλλη, πόρτες και αυλές παραμένουν ανοιχτές και η καθημερινότητα των ηλικιωμένων γυναικών που έχουν απομείνει στη γειτονιά, εμπλέκεται με αυτή των μεταναστριών, γιατί «σιγά σιγά έρχεται η φιλία». Ταυτόχρονα, η νέα γενιά, η οποία επέστρεψε ή δεν έφυγε από τη γειτονιά, μεγαλώνει τα παιδιά της μαζί με τα παιδιά των Αλβανών «οικογενειάρχων». Μεταξύ σχολείου, φροντιστηρίου και πλατείας, αναζητά και εύχεται αρκετές φορές τα ίδια πράγματα για τη γειτονιά, «περισσότερο πράσινο, να παίζουν τα παιδιά».

εικ. 37,38,39
(πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

Τα παραπάνω αποτελούν ένα μόνο κομμάτι των μετασχηματισμών που συντελούνται στον αστικό χώρο και συγκεκριμένα στις γειτονιές της Αθήνας και του Πειραιά. Παρόλα αυτά θεωρούμε ότι με βάση τα όσα έχουμε αναφέρει έως τώρα, μπορούμε να ισχυριστούμε και να υιοθετήσουμε την άποψη της Massey, ότι «ο κάθε τόπος δεν έχει μια και μόνο άρρηκτη ταυτότητα, ούτε ότι η ταυτότητα αυτή οικοδομείται μέσα από μια κλειστή τοπική ιστορία» (Massey 1995:59), για να αναρωτηθούμε μαζί με τη ίδια «πώς να διατηρήσουμε την έννοια αυτή της γεωγραφικής διάκρισης, της μοναδικότητας, ακόμα και των τοπικών ριζών αν οι άνθρωποι επιθυμούν κάτι τέτοιο, χωρίς να καταλήγουμε αντιδραστικοί» (Massey 1995:59).

Οι συγκρούσεις και οι υπερβάσεις που προσπαθήσαμε να αναγνώσουμε μέσα από την καθημερινότητα των κατοίκων, δεν είναι οι μόνες. Στο χώρο της γειτονιάς αυτής, μια ακόμα παρουσία γίνεται αισθητή τα τελευταία χρόνια, αυτή των μεταναστών από χώρες, όπως το Ιράκ, το Πακιστάν, το Μπαγκλαντές. Μικρά παντοπωλεία, κουρεία και αφίσες που καλούν σε συναθροίσεις, κάνουν πραγματικότητα την καθημερινότητα του πληθυσμού αυτού. Μια καθημερινότητα, που στα πλαίσια αυτής της εργασίας στάθηκε να σχεδόν αδύνατο, να ειπωθεί από πολύ κοντά.

Την ίδια στιγμή, μια σειρά προαναγγελθέντων έργων ανάπτυξης και αναζωογόνησης της πόλης και του λιμανιού της, που θα δώσουν πνοή στις καταπονημένες λαϊκές συνοικίες, προοικονομούν 'επίσημους' μετασχηματισμούς για τον αστικό χώρο.

Μια περαιτέρω εμβάθυνση στην περιοχή μελέτης, καθώς και μια προσπάθεια αναζήτησης κοινού παρονομαστή των διαφόρων μετασχηματισμών που συντελούνται ή πρόκειται να πραγματοποιηθούν στον αστικό χώρο, θα μπορούσε να αποτελέσει το ερευνητικό περιεχόμενο μιας επόμενης εργασίας.

εικ. 40,41 (πηγή: προσωπικό αρχείο 2010)

ΒΙΒΛΙΟΓΡΑΦΙΑ

- _ Βαΐου Ντ. (επιμ.), 2007, *Ανέκδοτα κείμενα: ένα βιβλιάρaki για τη Μαίρη Μαντουβάλου*, Αθήνα: Πολίτης
- _ Καλαντιδης Α., 2007, «Η γερμανική αφηγηματική συνέντευξη στη βιογραφική έρευνα: Αρχές, παραδείγματα και όρια της μεθόδου», σελ. 81-104, στο Βαΐου Ντ. (επιμ.) *Αναζητώντας την επιστήμη: Στα ίχνη της πόλης με τη Μαρία Μαυρίδου*, Αθήνα: Καλειδοσκόπιο
- _ Κοτέα Μ., 1997, *Η βιομηχανική ζώνη του Πειραιά (1860-1900)*, Αθήνα: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Παντείου Πανεπιστημίου.
- _ Λεοντίδου Λ., 2001, *Οι πόλεις της σιωπής: Εργατικός Εποικισμός της Αθήνας και του Πειραιά, 1909-1940*, [1989], Αθήνα: Πολιτιστικό Τεχνολογικό Ίδρυμα ΕΤΒΑ
- _ Μπιανκίνι Φ., Πάρκινσον Μ., 1994, *Πολιτιστική Πολιτική και Αναζωογόνηση των πόλεων*, Αθήνα: Ε.Ε.Τ.Α.Α.
- _ Μπελαβίλας Ν., 2005, *Τόποι Ανθρώπων, Σχόλια για τον Χώρο και την Πολιτική*, Αθήνα: Η Αυγή Ο Πολίτης.
- _ Παπαστεφανάκη Λ., 2009, *Εργασία, Τεχνολογία και φύλο στην ελληνική βιομηχανία, Η κλωστοϋφαντουργία του Πειραιά (1870-1940)*, Ηράκλειο: Πανεπιστημιακές εκδόσεις Κρήτης.
- _ Σπυριδάκης Μ. (επιμ.), 2009, *Χωρικοί Μετασχηματισμοί και Κοινωνική Έρευνα*, Αθήνα: Νήσος.
- _ Τσοκόπουλος Β., 1984, *Πειραιάς (1835-1870), Εισαγωγή στην ιστορία του ελληνικού Μάντσεστερ, Β΄*, Αθήνα: Καστανιώτη.

ΑΡΘΡΑ

- _ Βαΐου Ντ., Μαντουβάλου Μ., Μαυρίδου Μ., 2004, «Αθήνα 2004. Στα μονοπάτια της παγκοσμιοποίησης;», *Γεωγραφίες*, τευχ.7, σελ. 13-25
- _ Καπελούζος Ι., 1979 «Η μετανάστευση στη Μάνη», *Επιθεώρηση Κοινωνικών Ερευνών*, τευχ.36-37, σελ. 262-283
- _ Μάσσεϋ Ν., 1995 (1991), «Η Παγκοσμιότητα του Τοπικού», μτφ. Γ. Παρασκευόπουλος, *Η Νέα Οικολογία*, τευχ.134, σελ. 56-61.

ΕΡΓΑΣΙΕΣ

- _ Λάμπρου Α., 2005, *Μορφές στην πέτρα, ΜΑΝΗ, Η πορεία μιας κοινωνίας στο χώρο και στο χρόνο*, εργασία διάλεξης, Πανεπιστήμιο Πατρών – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πάτρα.
- _ Λάμπρου Α., Χάγιου Κ., 2006, *Γειτονιά στα Μανιάτικα*, διπλωματική εργασία, Πανεπιστήμιο Πατρών – Τμήμα Αρχιτεκτόνων Μηχανικών, Πάτρα.